

A Review of the Political Economy of Space as a New Theory in Urban Design

Arezou Jamshidi Sheikhi Abadi¹, Kyoumars Habibi^{2✉}, Mehdi Saidi³

1. PhD student of urban planning, faculty of art and architecture, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran. E-mail: arezou.jamshidi@uok.ac.ir
2. Professor, Department of Urban Planning and Design, Faculty of Art and Architecture, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran. E-mail: k.habibi@uok.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Urban Planning and Design, Faculty of Art and Architecture, University of Kurdistan, Sanandaj, Iran. E-mail: m.saidi@uok.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 27 Jul 2025 Received in revised form: 18 Feb 2026 Accepted: 23 Mar 2026 Published online: 22 Aug 2026 Keywords: Economy, Political Economy of Space, Theory, Urban Design.	The political economy of space is an interdisciplinary field that analyzes the interactions between economic forces, governmental policies, and spatial structures, particularly in the contemporary era, focusing on their reciprocal impacts on spatial distribution and urban development. This approach enables urban designers and planners to evaluate their decisions within a broader context of social, economic, and political relations. In the context of globalization and rapid economic transformations, the political economy of space serves as an analytical tool to provide a more precise understanding of the challenges and opportunities in urban design. This study aims to elucidate the position of this theory in urban design and examine its application in Iranian urban programs, while also addressing the challenges facing the field. The research adopts a qualitative approach with a review-analytical methodology based on documentary and library studies. Findings indicate that economic and political structures and policies in different periods, both before and after the revolution, have played a decisive role in shaping urban development patterns in Iran, resulting in spatial inequality, centralization, uneven development, and structural dependency. Therefore, the analysis of space cannot be separated from power relations and economic forces, and this approach can provide a foundation for reforming urban design processes in Iran.

Cite this article: Jamshidi Sheikhi Abadi, A., Habibi, K., & Saidi, M. (2026). A Review of the Political Economy of Space as a New Theory in Urban Design. *International Political Economy Studies*, 9(2), 109-127. <http://doi.org/10.22126/ipes.2026.12510.1761> (in Persian).

© The Author(s).
DOI: <http://doi.org/10.22126/ipes.2026.12510.1761>

Publisher: Razi University

1. Introduction

With rapid urbanization, cities have become central to economic, social, and cultural life, making it crucial to understand factors that shape urban design. The political economy of space provides a multidisciplinary framework for analyzing how economic forces, state policies, and spatial structures interact. This approach highlights the complex relationships that influence urban development and spatial distribution, enabling planners to evaluate decisions within broader social, political, and economic contexts.

State and economic policies play a key role in resource allocation and service distribution, often favoring wealthier districts while marginalizing others. Global economic fluctuations, such as oil price changes, affect urban investments, infrastructure, and land use patterns, revealing the sensitivity of cities to both local and international economic forces. Additionally, economic and political powers may shape urban design to serve specific interests, producing spaces that reinforce social and spatial inequalities. Understanding these dynamics is essential for promoting equitable and sustainable urban environments. This study investigates the political economy of space in Iran, analyzing historical and contemporary planning practices and identifying key challenges to balanced urban development.

2. Theoretical Framework

Urban space is not merely a physical container but a product of social, political, and economic relations. Classical and Marxist economic theories emphasize inequalities inherent in capitalist urban development, where space is socially produced and influenced by capital accumulation, class structures, and power dynamics. Urban areas function as arenas of negotiation and contestation, where ownership and control shape everyday life.

Contemporary theorists argue that planning decisions and land use regulations codify inequalities, reflecting economic and political motives. Space mediates labor organization, capital circulation, and social reproduction, meaning that urban form is inseparable from broader societal hierarchies. Planning is therefore both a tool and a site of power, with policies and investments shaping the social and spatial organization of cities. Understanding the production of space requires examining these intertwined forces and their continuous interaction in shaping urban environments.

3. Method

This study uses a qualitative, review-analytical method based on archival and documentary research. First, the historical evolution of the political economy of space was examined to provide a conceptual foundation. Its relevance to urban planning was then analyzed, particularly regarding how economic and political forces influence spatial organization and resource allocation.

A comparative review of Iran's urban development programs before and after the Islamic Revolution highlights the influence of policy, economic structure, and planning ideology. Pre-revolution programs focused on centralized growth, while post-revolution initiatives aimed at more equitable service distribution, though structural economic dependencies and limited participatory mechanisms constrained outcomes. Abadan, a petroleum-based city, was selected as a case study, illustrating the impact of centralized governance, oil-based economies, and geopolitical considerations on urban form and spatial inequalities. This methodology combines theoretical and practical insights to show the utility of the political economy of space in urban analysis.

4. Conclusion

The political economy of space views urban design as shaped by social, economic, and

political forces. In Iran, planning reflects persistent spatial inequality, resource concentration, and centralized decision-making, which have limited post-revolution equity efforts. Abadan illustrates how economic and political power structures urban form, service distribution, and social stratification, showing that planning is inherently political and affects long-term spatial justice. Integrating political-economic analysis into urban planning can enhance transparency, reduce elite dominance, and foster equitable, sustainable development. Key strategies include strengthening participatory governance, diversifying economic bases, and assessing social and spatial impacts before implementation. Understanding the links between power, capital, and space helps planners confront urban challenges and design cities that serve all residents, not only privileged groups.

Ethical Considerations

Not applicable

Funding

Not applicable

Conflict of interest

The authors declare no conflict of interest

مروری بر اقتصاد سیاسی فضا به مثابه نظریه نوین در طراحی شهری

آرزو جمشیدی شیخی آبادی^۱ | کیومرث حبیبی^۲ | مهدی سعیدی^۳

۱. دانشجوی دکتری شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران. رایانامه: arezo.jamshidi@uok.ac.ir

۲. نویسنده مسئول، استاد گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران. رایانامه: k.habibi@uok.ac.ir

۳. استادیار گروه شهرسازی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه کردستان، سنندج، ایران. رایانامه: m.saidi@uok.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۵/۵ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۱/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۱/۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۵/۳۱ کلیدواژه‌ها: اقتصاد، اقتصاد سیاسی فضا، نظریه، طراحی شهری.	اقتصاد سیاسی فضا حوزه‌ای چندرشته‌ای است که به تحلیل تعامل میان نیروهای اقتصادی، سیاست‌های دولتی و ساختارهای فضایی، به‌ویژه در دوره معاصر می‌پردازد و بر تأثیرات متقابل این عوامل بر توزیع فضایی و توسعه شهری تمرکز دارد. این رویکرد به طراحان و برنامه‌ریزان شهری امکان می‌دهد تصمیم‌های خود را در بستری جامع‌تر از روابط اجتماعی، اقتصادی و سیاسی ارزیابی کنند. در شرایط جهانی شدن و تحولات سریع اقتصادی، اقتصاد سیاسی فضا به‌عنوان ابزاری تحلیلی می‌تواند درک دقیق‌تری از چالش‌ها و فرصت‌های طراحی شهری فراهم آورد. مقاله حاضر با هدف تبیین جایگاه این نظریه در طراحی شهری و بررسی آن در برنامه‌های ایران تدوین شده و همچنین به چالش‌های پیش روی این حوزه می‌پردازد. پژوهش با رویکرد کیفی و روش مروری-تحلیلی و مبتنی بر مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد سیاست‌ها و ساختارهای اقتصادی-سیاسی در دوره‌های مختلف، چه پیش و چه پس از انقلاب، نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری الگوهای توسعه شهری ایران داشته و به نابرابری فضایی، تمرکزگرایی، توسعه نامتوازن و وابستگی ساختاری انجامیده‌اند. از این رو، تحلیل فضا بدون توجه به روابط قدرت و نیروهای اقتصادی ممکن نیست و این رویکرد می‌تواند مبنای اصلاح فرایندهای طراحی شهری در ایران باشد.

استناد: جمشیدی شیخی آبادی، آرزو؛ حبیبی، کیومرث؛ سعیدی، مهدی (۱۴۰۵). مروری بر اقتصاد سیاسی فضا به‌مثابه نظریه نوین در طراحی شهری. *مطالعات اقتصاد سیاسی بین‌الملل*، ۲۹(۱)، ۱۰۹-۱۲۷. <http://doi.org/10.22126/ipes.2026.12510.1761>

ناشر: دانشگاه ارمیه

© نویسندگان
DOI: <http://doi.org/10.22126/ipes.2026.12510.1761>

مقدمه

با پیشرفت روزافزون شهرنشینی و توسعه شهرها به‌عنوان مراکز حیاتی اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی توجه به عوامل مؤثر بر فرایند طراحی شهری همچون اقتصاد سیاسی فضا بیش از پیش اهمیت یافته است (پیری و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۶-۲۱). اقتصاد سیاسی فضا یک حوزه چند رشته‌ای است که در آن درک چگونگی تعامل میان نیروهای اقتصادی، سیاست‌های دولتی و ساختارهای فضایی به‌ویژه در دوره معاصر، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. این نظریه بر تأثیرات متقابل و پیچیده‌ای که این نیروها بر توزیع فضایی و توسعه شهری دارند، تمرکز دارد و به طراحان و برنامه‌ریزان شهری کمک می‌کند تا تصمیمات خود را در بسترهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی جامع‌تری بررسی کنند. در شرایط جهانی شدن و تغییرات سریع اقتصادی، نظریه اقتصاد سیاسی فضا به‌عنوان ابزار تحلیلی می‌تواند درک بهتری از چالش‌ها و فرصت‌های موجود در طراحی شهری فراهم کند (شاه‌محمدی مهرجردی، ۱۳۹۹: ۱۵۵-۱۵۷).

یکی از مسائل کلیدی در این زمینه، نحوه تأثیرگذاری سیاست‌های دولتی و اقتصادی بر توزیع منابع و خدمات شهری است. به‌طور خاص، سیاست‌های دولتی می‌توانند بر نحوه تخصیص منابع، توسعه زیرساخت‌ها و توزیع خدمات تأثیرگذار باشند که این تأثیرات می‌توانند به نابرابری‌های فضایی و اجتماعی دامن بزنند. به‌عنوان مثال، در بسیاری از کشورها، سرمایه‌گذاری‌ها و پروژه‌های توسعه‌ای به نفع مناطق ثروتمندتر و به زیان مناطق فقیرتر انجام می‌شود که این روند می‌تواند منجر به افزایش شکاف‌های اقتصادی و اجتماعی در سطح شهری شود (Lefebvre, 1991: 6). افزون بر این، نوسانات اقتصادی و تغییرات در بازارهای جهانی می‌توانند تأثیرات قابل توجهی بر ساختار فضایی شهرها داشته باشند. در شرایطی که اقتصاد جهانی تحت تأثیر تغییرات قیمت نفت، بحران‌های اقتصادی و دیگر عوامل متغیر است، این نوسانات می‌توانند به تغییرات در الگوهای توسعه شهری و توزیع فضایی منجر شوند (Sheppard, 2011: 320-324).

نظریه اقتصاد سیاسی فضا همچنین به بررسی رابطه میان قدرت و سرمایه در فرایندهای طراحی و توسعه شهری می‌پردازد. در این زمینه، تأثیرات منافع اقتصادی و سیاسی بر تصمیمات طراحی شهری و نحوه شکل‌گیری فضاهای شهری بررسی می‌شود. به‌طور خاص، گروه‌های اقتصادی و سیاسی قدرتمند ممکن است تصمیمات طراحی و توسعه را به نفع خود تغییر دهند که این موضوع می‌تواند به ایجاد فضاهای شهری که بیشتر در خدمت منافع خاص هستند، منجر شود (Harvey, 1979: 100-105). این مسئله نیازمند تحلیل‌های دقیق‌تری از نحوه تأثیرگذاری قدرت و سرمایه بر فرایندهای طراحی شهری و توزیع فضایی است (ایمانی شاملو و رفعیان، ۱۳۹۵: ۲۹۴-۲۹۷).

بررسی اقتصاد سیاسی فضا در طراحی شهری به چندین دلیل حائز اهمیت است. نخست، درک نحوه تأثیرگذاری نیروهای اقتصادی و سیاسی بر ساختارهای فضایی می‌تواند به ایجاد فضاهای شهری عادلانه‌تر و کاهش نابرابری‌های اجتماعی و اقتصادی کمک کند. دوم، این نظریه به تحلیل عمیق‌تری از فرایندهای طراحی و توسعه شهری پرداخته و نشان می‌دهد که چگونه سیاست‌ها و تصمیمات اقتصادی می‌توانند به شکل‌گیری فضاهای شهری که در خدمت گروه‌های خاص اقتصادی و سیاسی هستند، کمک کنند (مهرثابت و همکاران، ۱۴۰۱: ۵۷۴-۵۷۶). سوم، با توجه به چالش‌های جهانی مانند تغییرات اقلیمی و رشد جمعیت، نظریه اقتصاد سیاسی فضا به طراحان شهری کمک می‌کند تا طراحی‌های پایدارتر و سازگارتر با محیط‌زیست ارائه دهند و تأثیرات بلندمدت تصمیمات خود را در بسترهای اقتصادی و سیاسی در نظر بگیرند (طاهریان و پارسی، ۱۴۰۲: ۵۵-۵۶). با توجه به اهمیت موضوع، این مقاله اقتصاد سیاسی فضا را در طراحی شهری و برنامه‌های ایران بررسی کرده و چالش‌های پیش روی این حوزه را مورد تحلیل قرار می‌دهد.

تاریخچه اقتصاد سیاسی فضا

در اوایل قرن نوزدهم در اسکاتلند و تحت تأثیر اندیشه‌های آدام اسمیت در دوره روشنگری، به‌ویژه از طریق کتاب ثروت ملل، بنیان‌های اقتصاد سیاسی شکل گرفت. با ظهور اقتصاد مدرن، ایده جدایی جامعه مدنی از دولت و اصل خودتنظیمی بازار مطرح شد؛ اصلی که بعدها در قالب دولت‌گرایی نوین در دوره‌های مارگارت تاجر در بریتانیا و رونالد ریگان در ایالات متحده به

راهنمای سیاست‌گذاری تبدیل شد (Smith, 1776: 628-630). پس از اسمیت، اقتصاددانان کلاسیک آثار خود را با عنوان «اقتصاد سیاسی» منتشر کردند (Harvey, 1979: 99). ژان باتیست سی در کتاب رساله‌ای درباره اقتصاد سیاسی از عدم مداخله دولت دفاع کرد، در حالی که دیوید ریکاردو در اصول اقتصاد سیاسی و مالیات ستانی با طرح نظریه رانت، نقش دولت را در توزیع ثروت برجسته ساخت. جان استوارت میل نیز در اصول اقتصاد سیاسی ضمن پذیرش سرمایه‌داری، دخالت دولت را برای تحقق رفاه و توزیع عادلانه ضروری دانست (Castell, 1977: 14-17).

نظریه تجارت آزاد کلاسیک‌ها که با منافع انگلستان هم‌سو بود، با انتقاداتی روبه‌رو شد. فردریش لیست با تأکید بر نقش فرهنگ و توان تولید ملی، نگرش مادی‌گرایانه کلاسیک‌ها را نقد کرد (شاه‌محمدی مهرجردی، ۱۴۰۰: ۱۵۶). با این حال، بنیادی‌ترین نقدها از سوی اندیشه‌های سوسیالیستی مطرح شد که مالکیت جمعی ابزار تولید را جایگزین مالکیت فردی می‌دانستند و آن را در اختیار دولت، نهادهای محلی یا تعاونی‌ها قرار می‌دادند (مهرثابت و همکاران، ۱۴۰۱: ۵۷۴-۵۷۶).

کتاب سه‌جلدی سرمایه اثر کارل مارکس مهم‌ترین نقد سرمایه‌داری است که با طرح مفاهیم ارزش، ارزش اضافی و طبقه، منطق انباشت را تبیین می‌کند (ایمانی شاملو و رفیعیان، ۱۳۹۵: ۱۲۱). در مقابل، در دهه ۱۸۷۰ نوآوری‌های ویلیام استانلی جونز، کارل منگر و لئون والراس به شکل‌گیری مکتب نئوکلاسیک انجامید که با نظریه مطلوبیت، اقتصاد سیاسی را به علم اقتصاد بدل کرد و بر رفاه و انتخاب عقلانی تمرکز یافت (Harvey, 2012: 5-11).

بحران ۱۹۳۰ و جنگ جهانی دوم، نقش دولت را گسترش داد و اندیشه‌های جان مینارد کینز به‌عنوان راه برون‌رفت از رکود پذیرفته شد (Imboela, 2004: 21). پس از کنفرانس برتون وودز و تأسیس بانک جهانی و صندوق بین‌المللی پول، توجه به سیاست‌های توسعه، اصلاح دولت و تعدیل ساختاری افزایش یافت (افروخته و حجب‌پور، ۱۳۹۴: ۸۸-۹۲). در دهه ۱۹۸۰، رویکردی نهادی با تأکید بر حکمرانی خوب و کارآمدی بازارها شکل گرفت که بر ضرورت اصلاحات ساختاری و طراحی دقیق نهادهای سیاسی تأکید داشت (میزانی، ۱۳۹۵: ۲۳-۳۶).

در قرن بیستم، مکتب اکولوژی انسانی شیکاگو با تمرکز بر تولید، انباشت و توزیع ثروت به تحلیل اجتماعی پرداخت، هرچند به نقش محیط مصنوع کمتر توجه کرد. در سال‌های اخیر، اقتصاد سیاسی با بازگشت به ابعاد فضایی و نهادی، در علوم اجتماعی و طراحی شهری جایگاهی پررنگ‌تر یافته و به تحلیل رابطه قدرت، اقتصاد و فضا پرداخته است (Cuthbert, 2011: 88-90).

روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر از نوع کیفی بوده و روش تحقیق آن مروری-تحلیلی مبتنی بر مطالعه اسنادی و کتابخانه‌ای است. در مرحله نخست، تاریخچه و دیدگاه‌های اصلی اقتصاد سیاسی فضا مورد بررسی قرار گرفت تا چارچوب نظری موضوع تبیین شود. در ادامه، اهمیت این نظریه در حوزه طراحی شهری تحلیل گردید. سپس، برنامه‌های توسعه شهری ایران در دوره‌های قبل و پس از انقلاب اسلامی به‌صورت تطبیقی بررسی شدند تا میزان توجه و تأثیر اقتصاد سیاسی فضا در سیاست‌های شهری کشور روشن شود. برای تحلیل عملی‌تر، شهر آبادان به‌عنوان نمونه‌ای از شهرهای نفتی ایران انتخاب شده و تحولات فضایی-اقتصادی آن مورد مطالعه قرار گرفت. در نهایت، چالش‌های پیش روی اقتصاد سیاسی فضا در ایران شناسایی و تحلیل شده و نتایج همراه با پیشنهادهایی ارائه گردید.

دیدگاه اقتصاد سیاسی فضا

اقتصاد سیاسی فضا به‌مثابه زبانی میان‌رشته‌ای، پیونددهنده علوم اجتماعی، جغرافیا، مطالعات فرهنگی، معماری، تاریخ و هنر است. در دیدگاه مک‌لولین، جغرافیای انسانی جایگاهی محوری دارد، زیرا دیالکتیک اجتماعی-فضایی در کانون اقتصاد سیاسی قرار می‌گیرد (کاتبرت، ۱۳۹۵: ۱۰). از منظر لوفور، سرمایه‌داری برای حفظ جریان انباشت سرمایه به فضا گرایش دارد و همین امر فضا را به مسئله‌ای سیاسی بدل می‌کند (لوفور، ۱۳۹۴: ۲۸). در این چارچوب، فضا بیش از هر عامل دیگری تحت تأثیر اقتصاد قرار دارد و سایر نهادهای اجتماعی نقش کم‌رنگ‌تری می‌یابند (Johansen, 2008: 15). به‌گونه‌ای که الگوهای استقرار فضایی عمدتاً بازتاب ساختارهای اقتصادی و سیاسی‌اند. زمین و روابط سرمایه‌دارانه نیز عرصه‌ای اساسی برای اثرگذاری

نیروهای بنیادین جامعه و بستری برای سوداگری و انباشت ثروت به شمار می‌رود (Desmon, 2016: 196). در این رویکرد، شکل‌گیری سکونتگاه‌ها و پیامدهای اجتماعی آن‌ها در پیوند با شیوه تولید و روابط اجتماعی تحلیل می‌شود. اقتصاد سیاسی به‌عنوان فرایندی سیاسی، نقشی تعیین‌کننده در تولید فضا دارد (طاهریان و پارسی، ۱۴۰۱: ۵۵-۵۶). بدین ترتیب، تحولات شهری پدیده‌ای سیاسی تلقی شده و سازوکارهای حاکم بر تولید فضا، ازجمله روابط طبقاتی و تبعیض‌های اجتماعی، مورد واکاوی قرار می‌گیرد؛ به‌طوری‌که طبقه حاکم از طریق طراحی محیط مصنوع، بر سازمان فضایی جامعه اثر می‌گذارد (ایمانی شاملو و رفیعیان، ۱۳۹۵: ۲۹۵).

اقتصاد سیاسی و جنبه‌های تولید فضا

مارکس (طبقه، سرمایه و فضا)

کارل مارکس با تمرکز بر مفاهیم طبقه، سرمایه و فضا، در پی تبیین تاریخی شکل‌گیری سرمایه‌داری و امکان گذار به جامعه‌ای بی‌طبقه بود. او تاریخ تمدن غرب را فرایندی دیالکتیکی می‌داند؛ تحولی مبتنی بر کشمکش نیروهای متضاد که از جوامع کشاورزی و ساختارهای قبیله‌ای آغاز شد، به سازمان‌های فئودالی قرون وسطی رسید و سپس با رشد شهرها، نظام صنفی و کارآموزی، درنهایت به سرمایه‌داری قرن هجدهم انجامید (سپهوند، ۱۳۹۳: ۱۴).

در این مرحله، اقتصاد کارخانه‌ای رابطه‌ای نابرابر میان کارگر و سرمایه‌دار ایجاد کرد. مارکس این تقابل را بنیان تضاد طبقاتی دانست و آن را ساختاری اجتماعی قلمداد کرد که به دست حاکمان بازتولید می‌شود. مارکسیسم با شاخه‌های متنوع خود، تحلیلی جامع از ساختارهای اقتصادی و اجتماعی ارائه می‌دهد و بر ضرورت دگرگونی هم‌زمان نظام اقتصادی و باورهای مسلط تأکید دارد (بلانت و ویلس، ۱۳۸۵: ۸۵-۹۰). کارل مارکس نظریه منسجمی درباره خانواده در کمونیسم نداشت، اما سرمایه‌داری را عامل تضعیف خانواده می‌دانست. این اندیشه در جغرافیای سرمایه‌داری و سیاسی قرن بیستم تأثیرگذار شد (برلین و همکاران، ۱۳۸۹: ۱۸۲).

فضا به‌عنوان نیروی تولید: تحلیل مارکس از سرمایه‌داری

مارکس در تحلیل سرمایه‌داری به‌عنوان شیوه‌ای تاریخی از تولید، نشان می‌دهد چگونه این نظام به کلیتی فراگیر بدل شده و تمامی ابعاد زندگی انسانی را تحت تأثیر قرار داده است. بخش عمده‌ای از مباحث او در کتاب سرمایه به تبیین سازوکار این شیوه تولید و پیامدهای گسترش سلطه آن اختصاص دارد. از نظر مارکس، سرمایه‌داری از دو مؤلفه به‌هم‌پیوسته تشکیل می‌شود: نخست، نیروهای تولید که شامل مواد خام، ابزارها، ماشین‌آلات، فناوری، انرژی، دانش، مهارت و نیروی کار است؛ و دوم، روابط اجتماعی تولید که به شیوه‌های سازمان‌دهی اجتماعی برای تحقق اهداف تولیدی اشاره دارد (ژیلنیتس، ۱۳۹۴: ۳۳).

کارل مارکس فضا را بخشی از نیروهای تولید می‌داند و بر مالکیت و کنترل آن در روابط اجتماعی تأکید داشت. در سرمایه‌داری مدرن، کنترل فضا هم‌سنگ مالکیت ابزار تولید است، زیرا سلطه فضایی سازمان‌دهی فعالیت‌ها و بازتولید روابط قدرت را شکل می‌دهد (حاتمی‌نژاد، ۱۳۹۹: ۸).

جامعه‌شناسی زیمل از فضا

تحلیل جامعه‌شناسی زیمل به بررسی چگونگی و اهمیت فضا در درک روابط اجتماعی می‌پردازد. لچنر معتقد است که فصل مربوط به فضا در آثار زیمل می‌تواند به سه شکل تفسیر شود:

۱. جامعه‌شناسی فضا: این تفسیر بر تعاملات افراد و تقسیم و تسهیم فضا بین آن‌ها تأکید دارد.
 ۲. فرم‌های فضایی روابط اجتماعی: بررسی چگونگی تأثیر فرم‌های فضایی بر روابط اجتماعی.
 ۳. مدرنیته و فضا: تحلیل زیمل از فضا به‌عنوان بخشی از مدرنیته و چگونگی تأثیر ساختارهای اجتماعی مدرن بر فضا.
- زیمل فضا را زمانی مهم می‌داند که با کنش متقابل انسانی ترکیب شود؛ فضا شرط لازم اما ناکافی اجتماعی شدن است و در قالب فرم‌های تعامل و ذهن فعال معنا می‌یابد (Simmel, 1908/1971a: 143).
- زیمل پنج جنبه فضایی را بررسی می‌کند:

۱. انحصار: هر بخش از فضا منحصربه‌فرد است و نمی‌تواند هم‌زمان توسط دو شیء یا موجودیت اشغال شود.
 ۲. مرزهای فضا: مرزها نقش مهمی در درک فضاوندی فرم‌های اجتماعی شدن دارند.
 ۳. ثبات فرم‌های اجتماعی در فضا: ظرفیت فرم‌های اجتماعی برای ثبات یافتن از طریق فضا.
 ۴. مجاورت فضایی و فاصله: تمایزات و امکانات بین صورت‌های مختلف کنش وابسته به رابطه، مجاورت و دور بودن.
 ۵. جابه‌جایی در فضا: کنش‌های اجتماعی که برای دستیابی به منابع ثابت باید در پیرامون و درون مکان‌های ثابت رخ دهند.
- تحلیل زیمل، فضا را عنصری اساسی در فهم فضا‌های اجتماعی تولید، مصرف، توزیع و نمایش می‌داند. او با تأکید بر فرایندهای اجتماعی-فضایی، رابطه عمیق فضا و کنش اجتماعی را نشان می‌دهد و شهر را بستری بنیادین برای شکل‌گیری فرم‌های اجتماعی و سازمان زندگی روزمره معرفی می‌کند (توفیق و خراسانی، ۱۳۹۴: ۱۲-۱۶).

هنری لوفور و تولید فضا

لوفور، فیلسوف و جامعه‌شناس مارکسیست فرانسوی، فضا را اساساً امری سیاسی و تاریخی می‌داند که در بستر زمان و از خلال روابط اجتماعی تولید می‌شود. از نظر او، هر تحلیل اصیل از فضا باید به فرایندهای تولید آن و پیوندشان با ساختارهای اجتماعی در دوره‌های مختلف توجه کند. فضا مجموعه‌ای از واقعیت‌ها و زمان‌مندی‌های متداخل است که در چارچوب نیروهای سیاسی، اقتصادی و ایدئولوژیک شکل می‌گیرد و هم‌زمان به مثابه کالا و رابطه‌ای اجتماعی قابل فهم است (Elden, 2007: 105).

روزمرگی در تولید فضای لوفور

در تحلیل لوفور، تجربه روزمره و کنش‌های متقابل در شیوه‌های تاریخی تولید - به‌ویژه در سرمایه‌داری و توسعه فناوری نقشی اساسی دارند. مالکیت فضا صرفاً تصرف فیزیکی نیست، بلکه دربرگیرنده بازنمایی و ادراک آن نیز هست؛ امری که بیانگر سلطه و نیروهای هژمونیک است (Lefebvre, 2003: 116). فضا هم برای تولید اقتصادی و هم برای بازتولید اجتماعی سازمان می‌یابد و از خلال همین روابط ساخته می‌شود. شهر و فضا‌های عمومی عرصه‌ای برای منازعه گروه‌ها بر سر معنا، ارزش و حق استفاده از فضا هستند؛ جایی که حقوق عمومی شهری از طریق فهم، نمادپردازی و تصاحب اجتماعی فضا تحقق می‌یابد (Purcell, 2013: 145-150).

برنامه‌ریزی به مثابه ایدئولوژی تولید فضا

لوفور برنامه‌ریزی را نیز ایدئولوژی تولید فضا می‌داند؛ زیرا هر بازنمایی‌ای که در خدمت بازتولید روابط تولید باشد، ایدئولوژیک و پیوندخورده با قدرت است. برنامه‌ریزی در این معنا ابزاری برای سلطه و کالایی‌سازی فضا است که شهر را به واحدهایی قابل تفکیک و مبادله تبدیل می‌کند (Andrzej, 2018: 7-11).

دیوید هاروی (خوانش ساخت‌گرایی از اقتصاد سیاسی فضا)

هاروی با رویکردی ساخت‌گرایانه، فضا را صرفاً ظرفی خنثی برای وقوع کنش‌های اجتماعی نمی‌داند، بلکه آن را آکنده از فرایندهای اجتماعی تلقی می‌کند؛ به بیان دیگر، فرایندهای اجتماعی ذاتاً فضا‌مند هستند. او با تأثیرپذیری از روش‌شناسی اثبات‌گرایی، در پی تبیین نظریه‌ای است که نقش فضا را در انباشت و گردش سرمایه و نیز بازتولید نیروی کار توضیح دهد (Harvey, 1973: 14). در این چارچوب، انباشت سرمایه در بسترهای تاریخی و جغرافیایی تحقق می‌یابد و به تولید فرم‌های خاص فضایی می‌انجامد. از منظر ساخت‌گرایی، شهر جزئی از کلیت جامعه است و تحلیل مسائل شهری بدون فهم ساختارهای کلان اجتماعی ممکن نیست (ایمانی شاملو و رفعیان، ۱۳۹۵: ۲۹۶).

- شهری‌گرایی و سرمایه‌داری

در پیوند شهری‌گرایی و سرمایه‌داری، هاروی همچون مارکس و لوفور، بقای سرمایه‌داری را وابسته به تراکم و گردش مازاد می‌داند. شهر تجلی فضایی این انباشت و محل تمرکز ارزش افزوده است؛ نظامی که نقش شهری شدن را در چرخه تولید و گردش سرمایه تعیین می‌کند (راستاد بروجنی و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۱). محیط مصنوع شهری محصول نیاز سرمایه‌داری به

انباشت و مدیریت نیروی کار است و تولید فضا سازوکاری سیاسی برای تداوم این نظام به شمار می‌رود (Harvey, 2001: 266). حتی در بحران‌های ۱۹۹۷-۲۰۰۱، توسعه و بازار مسکن در آمریکا بخشی از سرمایه را جذب و تثبیت کرد. از نظر هاروی، سرمایه‌داری همواره در چرخه‌ای «فاوستی» میان سرمایه‌گذاری برای سود بیشتر و مصرف مازاد در نوسان است (Harvey, 2016: 5).

— ساختار فضایی شهر در نظام سرمایه‌داری

از دیدگاه دیوید هاروی، ساختار فضایی شهر پایه فهم سازمان روابط در سرمایه‌داری مدرن است. سرمایه‌داری برای تحقق و مصرف ارزش افزوده به شهرگرایی وابسته است و سرمایه، سیاست‌های کاربری زمین و الگوهای شهری به‌هم پیوسته‌اند؛ استفاده از زمین نقش اساسی در گردش سرمایه دارد و شهرگرایی چشم‌اندازهای فیزیکی‌ای می‌آفریند که گردش، مبادله و مصرف را ممکن می‌سازد (Charnock, 2014: 318). جذب مازاد سرمایه مستلزم تسلط و بازسازی مداوم فضا است؛ فرایندی که هاروی «ویرانگری خلاقانه» می‌نامد و با جابه‌جایی طبقات پایین، نوسازی شهری و خلق فضاهای جدید همراه است (Harvey, 1978: 110-122). در نتیجه، سرمایه‌داری افزون بر استثمار کار، روابط اجتماعی حامی خود را بازتولید می‌کند و سازمان فضایی جامعه را دگرگون می‌سازد (Harvey, 1990: 343).

— تسلط بر فضا و دادوستد زمین

سرمایه‌داری نه تنها فضا را تولید می‌کند، بلکه ابزار کنترل و تسلط بر آن را فراهم می‌آورد. تسلط بر فضا مستلزم برداشت مشخصی از آن است که ارزش پولی معیار اصلی سنجش فضا می‌شود و تقسیم‌بندی فضایی نابرابری‌های طبقاتی را تقویت می‌کند. هر عاملی که معانی، فرم‌ها و تجربه‌های مادی فضا، زمان و پول را شکل دهد، ابزار اعمال قدرت اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است؛ بنابراین تولید فضا مفهومی سیاسی-اقتصادی است و جدا از روابط اجتماعی قابل تحلیل نیست و هژمونی اقتصادی و سیاسی کنترل تجربه‌های مادی فردی را ممکن می‌سازد (Harvey, 2003: 14-19). دولت با تخصیص و مدیریت فضا، محیط مصنوع و بازنمایی قدرت سرمایه‌داری را شکل می‌دهد (Castree, 2007: 98-107).

کاربردهای اقتصاد سیاسی فضایی

استفاده از مثال‌ها در اقتصاد سیاسی فضا، بینشی نسبی درباره کاربرد آن در جغرافیای انسانی، برنامه‌ریزی شهری و جامعه‌شناسی ارائه می‌دهد. اصطلاح اقتصاد سیاسی به‌منظور دربرگیری طیف گسترده‌ای از دیدگاه‌ها به کار می‌رود و با وجود تفاوت‌ها، دغدغه مشترک و نگرش مشابهی را بیان می‌کند. این اصطلاح به معنای اقتصاد به‌مثابه تولید صرف نیست، بلکه اقتصاد اجتماعی یا محصولی که از تولید اجتماعی سرچشمه می‌گیرد، مورد توجه است (Peet & watts, 1996: 1). از آنجاکه تولید اجتماعی عملی بی‌طرف توسط افراد نیست، بلکه اقدامی سیاسی توسط طبقات و اقشار مختلف اجتماعی است، این مفهوم شکل می‌گیرد. جغرافی‌دانان اقتصاد سیاسی، این رشته را بخشی از نظریه انتقادی می‌دانند که بر تولید اجتماعی تأکید دارد (Dear, 1986: 379).

برایان مک‌لین (۱۹۹۴) در کتاب مرکز و پیرامون: برنامه‌ریزی شهر و اقتصاد سیاسی فضایی، دو چارچوب تئوریک مهم در برنامه‌ریزی شهری نظریه عمومی سیستم‌ها (۱۹۷۰) و اقتصاد سیاسی فضایی (۱۹۷۷) را بررسی کرده است (McLoughlin, 1985: 2-4). او با بهره‌گیری از اقتصاد سیاسی فضایی، ساختار و عملکرد روش‌های برنامه‌ریزی شهری را تحلیل کرده و نشان داده است که این روش‌ها معمولاً با نیروهای سیاسی و اقتصادی مرتبط‌اند. مک‌لین برنامه‌ریزی را ترکیبی از متدهای مختلف می‌داند که غالباً تشریفاتی و محدود به تکنوکراسی روزمره شده است. اقتصاد سیاسی فضایی، بر واقعیت‌های موجود جهان تمرکز دارد و در برابر برنامه‌ریزی شهری، به جهان آنچه باید باشد می‌نگرد (Cuthbert, 2006: 243-245).

مانوئل کاستلز نیز به‌عنوان یک جامعه‌شناس شهری، از اقتصاد سیاسی فضایی بهره برده و در کتاب خود «مسئله شهری» (۱۹۷۷) تحلیلی نوین از جامعه‌شناسی شهری ارائه کرده است که متأثر از آثار لوفور است (Castells, 1983: 303-304). این مثال‌ها نشان می‌دهند که اقتصاد سیاسی فضایی در تقابل با دیدگاه‌های لیبرال و نفوذ آن‌ها بر حرفه‌ها، شیوه‌ای متفاوت

برای تحلیل فرایندهای اجتماعی ارائه می‌دهد. اقتصاد سیاسی فضایی ترکیبی از گزاره‌ها و قضایاست که بر مبنای ارتباط با نظریه پایه، محتوای واقعی دارند (Cuthbert, 2010: 226).

این دیدگاه بر این اصل استوار است که فضا و طرح، محصولاتی اجتماعی‌اند و اقتصاد سیاسی فضا مبنایی مهم برای فهم جهان فراهم می‌کند. این چارچوب انتقادی توان پیش‌بینی نظریه‌های نو را دارد. هرچند جامعه‌شناسان کمتر بدان پرداخته‌اند، اما مانوئل کاستلز پیوند ساختار فضایی و اجتماعی را تبیین کرده است. طراحان شهری نیز باید این مفهوم را در تولید فرم شهری به کار گیرند (کاتبرت، ۱۳۹۹: ۶).

اهمیت اقتصاد سیاسی فضا در طراحی شهری

اقتصاد سیاسی فضا در طراحی شهری، محور مهمی است که دکتر الکساندر کاتبرت بر آن تأکید دارد و رابطه میان نیروهای اقتصادی و سیاسی با فرایندهای طراحی شهری را بررسی می‌کند. کاتبرت نشان می‌دهد که فضاهای شهری نه تنها محل سکونت و فعالیت روزمره انسان‌ها، بلکه محصول رقابت‌های اقتصادی و سیاسی هستند. او معتقد است طراحی شهری فراتر از جنبه‌های زیبایی‌شناختی و فنی است و نیازمند درکی جامع از نیروهای اقتصادی و سیاسی است که بر آن اثر می‌گذارند. در این چارچوب، اقتصاد سیاسی فضا به تحلیل تأثیر روابط قدرت و سرمایه بر توزیع منابع، کاربری زمین و شکل‌گیری ساختارهای شهری می‌پردازد (Cuthbert, 2006: 10-18). برای مثال، سیاست‌های توسعه شهری معمولاً به نفع گروه‌های اقتصادی خاص و سرمایه‌گذاران بزرگ انجام می‌شوند و این امر می‌تواند به نابرابری‌های فضایی و اجتماعی منجر شود، به‌ویژه در مناطق فقیرنشین یا حاشیه‌ای که دسترسی به خدمات محدود است و فضاهای شهری کمتر بهینه طراحی می‌شوند. کاتبرت تأکید می‌کند که طراحی شهری تنها زمانی می‌تواند به ایجاد فضاهای عادلانه و پایدار منجر شود که طراحان تعامل میان اقتصاد، سیاست و قدرت در فضای شهری را درک کنند و تحلیل‌های صرفاً فنی پاسخگو نیستند (Cuthbert, 2014: 12). همچنین، هنری لوفور فضای شهری را محصولی اجتماعی می‌داند که توسط سرمایه‌داری تولید و بازتولید می‌شود و ابزار کنترل و بهره‌برداری است و تحلیل آن امکان توسعه طراحی شهری با عدالت اجتماعی را فراهم می‌کند (Lefebvre, 1970: 178-180).

اقتصاد فضا در برنامه‌های ایران

برنامه‌ریزی مدون در ایران از ۱۳۱۶ آغاز شد؛ قبل از ۱۳۵۷، شش برنامه عمرانی تدوین و پنج اجرا شد.

جدول ۱. مقایسه تطبیقی اقتصاد فضا در برنامه‌های ایران

برنامه	سال اجرا	ویژگی‌ها و محور اصلی	توجه به اقتصاد سیاسی فضا	منبع
برنامه اول پیش از انقلاب	۱۳۳۴-۱۳۳۷	تحت نظریات نوسازی؛ هدف اصلاحات اجتماعی از طریق بهبود وضعیت اقتصادی؛ شامل بخش‌های کشاورزی و آبیاری، صنایع و معادن، صنعت و نفت، راه‌سازی و ساختمان، راه‌آهن، امور اجتماعی؛ نگرش بخشی و کم‌توجه به ابعاد فضایی	توجه محدود به بعد فضایی؛ فقط دشت مغان؛ تمرکز بر تحرک اقتصادی به‌عنوان عامل خودبه‌خودی انطباق حوزه‌های سیاسی، فرهنگی و اجتماعی؛ آثار فضایی محدود و موضعی	(رضوانی، ۱۳۸۳: ۴۰)
برنامه دوم پیش از انقلاب	۱۳۴۱-۱۳۳۴	الگوی مراحل رشد اقتصادی روستو و نظریه قطب رشد؛ توسعه کشاورزی، صنایع، اکتشاف و بهره‌برداری از معادن؛ بخشی و محدود؛ توزیع عملیات عمرانی بین استان‌ها و شهرستان‌ها	تمرکز فضایی محدود؛ توجه ویژه به خوزستان و قطب‌های صنعتی؛ آغاز برنامه‌ریزی منطقه‌ای، اما تحول جدی منطقه‌ای محدود	(زیاری، ۱۳۸۱: ۶۰۶)
برنامه سوم پیش از انقلاب	۱۳۴۶-۱۳۴۲	تحت رشد سرمایه‌داری و نوسازی، با نشانه‌هایی از الگوی ساختارگرایی؛ ده فصل شامل فرهنگ، بهداشت، کار و نیروی انسانی، آمار و برنامه‌ریزی، ساختمان و مسکن، عمران شهری؛ رویکرد بخشی	اقدام منطقه‌ای؛ تأسیس سازمان‌های عمران ناحیه‌ای در جیرفت، گرگان، کهگیلویه و قزوین؛ منطقه‌ای کردن فعالیت‌های برنامه‌ریزی و ایجاد قطب‌های کشاورزی و صنعتی؛ توجه محدود به توزیع فضایی، اما آغاز تمرکز ساختارگراییانه	(معمومی اشکوری، ۱۳۷۶: ۲۴۷)

ادامه جدول ۱.

برنامه	سال اجرا	ویژگی‌ها و محور اصلی	توجه به اقتصاد سیاسی فضا	منبع
برنامه چهارم پیش از انقلاب	۱۳۵۱- (۱۳۴۷)	جامع‌تر؛ دو دیدگاه ملی و بخشی؛ ۲۱ فصل با توجه ویژه به زیرساخت‌ها؛ پیروی از الگوی ساختارگرایانه، تأکید بر توزیع و رشد هم‌زمان	سیاست‌های فضایی شامل ایجاد قطب‌های صنعتی و کشاورزی، شناسایی منابع و امکانات توسعه، تعیین قطب‌های سرمایه‌گذاری؛ نخستین مطالعه سراسری از فضای ملی توسط گروه بتل، با هدف برنامه‌ریزی کلان اما اجرا نشد	(امیدی، ۱۳۹۱: ۱۱۱) (عرب‌مازا و نورمحمدی، ۱۳۹۵: ۳۷)
برنامه پنجم پیش از انقلاب	۱۳۵۶- (۱۳۵۲)	مهم‌ترین برنامه اقتصادی پیش از انقلاب؛ توسعه متعادل بین استان‌ها، مشارکت مردم در مراحل برنامه، صنعتی شدن، رشد سریع اقتصادی، بودجه نفتی؛ تمرکز بر شبکه زیرساخت‌ها و مسکن	توجه محدود به عدالت فضایی؛ قطبی شدن نظام شهری؛ دفاتر برنامه‌ریزی استانی و اجرای برنامه‌های غیرمتمرکز و مقدمات طرح آمایش؛ اقدامات مثبت: ساماندهی فضایی، هماهنگی طرح‌ها، خودکفایی ملی	(سازمان برنامه، ۱۳۵۱: ۴۱) (مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۸۳: ۵)
برنامه ششم پیش از انقلاب	۱۳۶۱- (۱۳۵۷)	اجرا نشد؛ استفاده از مطالعات آمایش سرزمین ستیران؛ تعریف چهار دسته فضاهای روستایی و شهری (روستا-شهر، روستای مرکزی، روستای میانه، روستای ساده)	توجه نظری به مسائل فضایی و کاهش فاصله سطح زندگی بین شهر و روستا؛ امکان تحلیل عملی آثار اقتصادی و فضایی وجود ندارد اما زمینه نظری و برنامه‌ریزی فضایی مشخص	(مصطفوی، ۱۳۹۶: ۸۸-۹۴)
برنامه اول پس از انقلاب	۱۳۷۲- (۱۳۶۸)	هدف‌ها: خودکفایی کشاورزی، رفع محرومیت، توجه به مناطق محروم؛ اهداف کلیدی: رشد صنعتی کشور، اشتغال، رشد اقتصادی ۸٪، افزایش سرمایه‌گذاری؛ سیاست‌های تعدیل اقتصادی، خصوصی‌سازی و آزادسازی	توجه به فضاهای روستایی و ساماندهی مناطق محروم؛ تحلیل فضایی نسبی، تلاش برای کاهش نابرابری منطقه‌ای	(غفاری، ۱۳۹۵: ۶-۸)
برنامه دوم پس از انقلاب	۱۳۷۸- (۱۳۷۴)	توسعه یکپارچه روستاها با ظرفیت بالقوه رشد؛ طراحی ساختار فضایی مناسب، تجهیز مراکز روستایی، توسعه صنعت در مناطق روستایی، بهره‌برداری از منابع طبیعی؛ طرح‌های ساماندهی روستاهای پراکنده و انبوه‌سازی مسکن	تمرکز بر توسعه متوازن فضایی، آمایش روستاها و زیرساخت‌ها؛ پیوند اهداف اقتصادی با ساماندهی فضایی مناطق کمتر توسعه‌یافته	(بهزادفر، ۱۳۹۴: ۱۴۴-۱۵۰)
برنامه سوم پس از انقلاب	۱۳۸۳- (۱۳۹۷)	رشد اقتصادی ۶٪؛ سیاست‌های استراتژیک، اجرایی و راهکارهای مشخص برای هر بخش؛ شناسایی مناطق توسعه‌نیافته و تدوین برنامه‌های ساماندهی و توسعه	توجه به مناطق کمتر توسعه‌یافته، برنامه‌های ساماندهی و توسعه هماهنگ؛ اهداف اقتصادی و فضایی برای رشد متوازن مناطق	(میسایی و همکاران، ۱۳۹۴: ۴۹)
برنامه چهارم پس از انقلاب	۱۳۸۹- (۱۳۸۴)	اقتصاد دانایی‌محور، حفظ محیط‌زیست، آمایش سرزمین، توازن منطقه‌ای، صیانت از هویت فرهنگی، پیگیری انبوه‌سازی؛ سند ملی آمایش سرزمین در سه سطح کلان، بخشی و استانی	توجه جدی به بعد فضایی: توسعه پایدار، عدالت اجتماعی، توانمندسازی اقشار کم‌درآمد، هماهنگی توسعه اقتصادی و فضایی	(نیکو اقبال و یزدان کریمی، ۱۳۹۳: ۸۵)
برنامه پنجم پس از انقلاب	۱۳۹۴- (۱۳۹۰)	توسعه اسلامی-ایرانی؛ اهداف: کارگروه ماده ۱۶۹ برای معماری و شهرسازی ایرانی-اسلامی، سند راهبردی ارتقاء شاخص توسعه انسانی، دولت الکترونیک، توسعه درونی شهرها، احیای بافت‌های فرسوده، ساماندهی مناطق حاشیه‌نشین، ایجاد کمربند سبز، طرح‌های روستایی	توجه عملی و فضایی به بازآفرینی شهری، ساماندهی بافت‌های فرسوده و مناطق حاشیه، هم‌سو با اهداف اقتصادی و فرهنگی	(نباتی، ۱۴۰۱: ۳۱۸-۳۱۹)
برنامه ششم پس از انقلاب	۱۴۰۰- (۱۳۹۶)	افزایش رقابت‌پذیری و تحقق عدالت بین منطقه‌ای؛ تهیه سند آمایش سرزمین ملی و استانی، طرح هادی، ساماندهی و توانمندسازی مناطق حاشیه‌نشین، بازسازی حداقل ۱۰٪ بافت فرسوده، تعهد وزارت راه و شهرسازی به بازآفرینی	توجه کامل به اقتصاد سیاسی فضا: ترکیب عدالت منطقه‌ای، آمایش سرزمین، بازآفرینی شهری و توانمندسازی اجتماعی، هم‌سویی توسعه اقتصادی و فضایی	(قوتی سفیدسنگی و همکاران، ۱۳۹۹: ۹۸-۹۹)

نائب‌ر نفت در فضا

در اقتصاد ایران، به‌عنوان یکی از اقتصادهای تک‌محصولی وابسته به نفت، تلاش‌هایی برای توسعه بخش غیرنفتی در دهه‌های اخیر صورت گرفته است. نفت افزون بر تأمین انرژی داخلی، منبع اصلی درآمد ارزی از صادرات است. استخراج نفت عمده‌تاً به درخواست کشورهای خارجی انجام شد و اقتصاد ایران را تک‌محصولی و وابسته به نفت ساخت، ارتباط آن با سایر بخش‌ها را

قطع کرد و اقتصاد را حول صادرات نفت متمرکز نمود. این وابستگی باعث آسیب‌پذیری شدید اقتصاد در برابر نوسانات جهانی قیمت نفت و تأثیرات منفی بر بخش‌های دیگر و فضای اقتصادی کشور شده است (میرکتولی و منافی‌آذر، ۱۳۸۸: ۲۵۵). ویژگی‌های جریان اقتصادی ایران را می‌توان به صورت زیر خلاصه کرد:

۱. **رشد ناموزون اقتصادی:** توسعه درون‌زا و متعادل جای خود را به رشد ناموزون صرفاً اقتصادی داده است.
 ۲. **وابستگی به درآمد نفت:** اقتصاد ایران به تدریج به درآمد نفت وابسته شده است.
 ۳. **دوگانگی و نابرابری‌ها:** رشد ناموزون منجر به دوگانگی اجتماعی و نابرابری اقتصادی و جغرافیایی شده است.
 ۴. **بافت تولیدی ناسالم:** اقتصاد دچار عدم تعادل و شکل‌گیری بافت تولیدی ناسالم شده است.
 ۵. **اتکا به درآمد نفت:** تولید ملی نقش محدودی دارد و اقتصاد عمدتاً بر نفت تکیه دارد.
 ۶. **تنگناهای زیربنایی:** ضعف بنیه تولیدی و مشکلات زیربنایی فشارهای تورمی را تشدید کرده‌اند.
- در نتیجه، اقتصاد نفتی ایران افزون بر ایجاد عدم تعادل‌های نهادی، در بروز عدم تعادل‌های فضایی نیز نقش داشته است (نباتی، ۱۴۰۱: ۳۲۱-۳۲۳)

در ادامه، بررسی نمونه‌ای از شهرهایی که تحت تأثیر وابستگی به نفت قرار گرفته و ساختار فضایی آن‌ها دگرگون شده‌اند، اهمیت دارد؛ نمونه شاخص آن، آبادان است که به سرعت به یک شهر نفتی تبدیل شد. آبادان تا اوایل قرن بیستم تنها یک روستای محاط در نخلستان‌ها بود و به دلیل خاک شور، کشاورزی رونق چندانی نداشت. با کشف نفت در مسجدسلیمان و قابلیت کشتیرانی رودخانه کارون، آبادان به مرکز مهم نفتی بدل شد. بر اساس قرارداد ۱۹۰۱ میان شرکت نفت ایران و انگلیس، استخراج، حمل و نقل و تصفیه نفت به این شرکت واگذار شد و در سال ۱۹۰۸ تولید نفت آغاز شد. خطوط لوله از مناطق داخلی به آبادان کشیده شد و بزرگ‌ترین تصفیه‌خانه و بناهای صنعتی آن زمان در این منطقه احداث گردید. تعداد زیادی مدیر و تکنسین اروپایی و کارگران از ایل بختیاری و سایر نقاط به آبادان نقل مکان کردند (کاستللو، ۱۳۶۸: ۶۴-۶۵).

شرکت نفت ایران و انگلیس، شرکت کاستین را برای طراحی و برنامه‌ریزی بخش عمده‌ای از منطقه مسکونی پالایشگاه استخدام کرد. آبادان به دلیل موقعیت جغرافیایی، انزوای ناشی از محصور بودن با آب‌ها و نزدیکی به بندر خرمشهر، محل مناسبی برای پالایشگاه بود. ساخت پالایشگاه از ۱۹۱۱ آغاز و در ۱۹۱۲ به پایان رسید. اسکان و اشتغال در بخش‌های صنعتی و خدماتی، اکولوژی منطقه را تغییر داد و صنایع وابسته به نفت وارد ساختار فضایی شدند. روستاهای اطراف نیز به محدوده شهری افزوده شدند، اما بافت روستایی حفظ شد. تولد این شهر در فضایی ناموزون و بدون مراحل طبیعی رشد، باعث ایجاد دوگانگی‌های زیستی، جمعیتی و طبقاتی شدید گردید (ممبئی، ۱۳۹۹: ۱۱-۲۰).

آبادان توانست به عنوان شهری مسکونی-صنعتی متوازن عمل کند؛ نفوذ اهداف استعماری و شرایط طبیعی بر مورفولوژی آن تأثیرگذار بود. اقتصاد نفتی نقش تعیین‌کننده‌ای در شکل‌گیری محلات و ساختار فضایی ایفا کرد و با تغییر معادلات اقتصادی در تاریخ ۲۹ اسفند ۱۳۲۹ ه.ش، صنعت نفت وابستگی به اقتصاد برون‌مرزی را کاهش داد و اقتصاد درون‌مرزی را تقویت کرد، اما تولد آبادان همچنان محصول اقتصاد نفتی و دخالت‌های استعماری باقی ماند (شیخ‌زاده، ۱۳۹۸: ۲۵۶-۲۶۰). تحولات فضایی آبادان، تحلیل اقتصاد سیاسی فضا را ممکن می‌سازد و با نظریات مارکس، زیمل، لوفور و هاروی، تأثیر سرمایه‌داری و نفت بر ساختار کالبدی و طراحی شهری روشن می‌شود.

جدول ۲. تحلیل نظریات اقتصاد سیاسی فضا در شکل‌گیری ساختار فضایی و طراحی شهری آبادان

نظریه	محور اصلی نظریه	کاربرد نظریه در آبادان	اثر بر ساختار فضایی و طراحی شهری	فرایند تولید و بازتولید فضا	الگوهای محله‌ها و جهت‌گیری شهری	مثال
مارکس	فضا بخشی از نیروهای تولید و ابزار کنترل سرمایه؛ مالکیت و کنترل فضا تعیین‌کننده روابط اجتماعی است	مالکیت زمین‌ها و پالایشگاه توسط شرکت نفت باعث کنترل کامل فعالیت‌های اقتصادی و اجتماعی شد	جداسازی مناطق مسکونی و صنعتی؛ تمرکز منابع در بخش‌های خاص؛ دوگانگی اجتماعی و اقتصادی	فضا برای تولید و بازتولید روابط اقتصادی و اجتماعی استفاده شد؛ تمرکز منابع و امکانات در اختیار طبقات خاص	محله‌های جداگانه برای کارگران و مدیران؛ جهت‌گیری محلات بر اساس مالکیت و نفوذ اقتصادی	زمین‌های اطراف پالایشگاه به محلات اروپایی‌ها اختصاص یافت، کارگران ایل بختیاری در محله‌های جدا ساکن شدند

ادامه جدول ۲.

نظریه	محور اصلی نظریه	کاربرد نظریه در آبادان	اثر بر ساختار فضایی و طراحی شهری	فرایند تولید و بازتولید فضا	الگوهای محله‌ها و جهت‌گیری شهری	مثال
زیمل	فرم‌های فضایی روابط اجتماعی؛ مجاورت و فاصله در شکل‌دهی روابط انسانی مؤثر است	محله‌بندی فضایی بین کارگران ایرانی و تکنسین‌ها و مدیران اروپایی مشخص شد	ایجاد نابرابری اجتماعی و اقتصادی؛ دسترسی محدود به فضاهای عمومی	فضا برای تقویت سلسله‌مراتب اجتماعی و کنترل تعاملات استفاده شد	محله‌ها با فاصله و مرزهای مشخص؛ دسترسی به خدمات و امکانات محدود به طبقات خاص	محله‌های کارگران در فاصله از پالایشگاه و بخش‌های اروپایی‌ها؛ محدودیت دسترسی به امکانات رفاهی و آموزشی
لوفور	تولید فضا فرایندی سیاسی و اجتماعی است؛ فضا نتیجه روابط اجتماعی، اقتصادی	طراحی بخش مسکونی پالایشگاه و برنامه‌ریزی شهری مطابق اهداف اقتصادی و استعماری	بازتولید سلسله‌مراتب قدرت؛ فضا به کالا و ابزار کنترل تبدیل شد	برنامه‌ریزی شهری و بازنمایی فضایی ابزاری برای بازتولید سلطه اقتصادی و سیاسی	جداسازی فضایی بر اساس کنترل و مالکیت؛ جهت‌گیری محلات صنعتی و مسکونی متأثر از اهداف تولید	محله اروپایی‌ها با امکانات رفاهی بهتر؛ بخش کارگران با کمبود امکانات و نظم فضایی بر اساس اهداف تولید و کنترل
هاروی	فرایندهای اجتماعی-فضایی و انباشت سرمایه؛ شهرسازی ابزار گردش و تثبیت سرمایه	تمرکز فعالیت‌های اقتصادی، پالایشگاه و نوسازی‌های فضایی برای انباشت سرمایه و کنترل زمین	بازتولید نابرابری فضایی و طبقاتی؛ ویرانگری خلاقانه و بازسازی مجدد برای کنترل فضا	تولید و بازتولید فضا برای جریان سرمایه؛ ایجاد ساختارهای شهری وابسته به انباشت سرمایه	بازتوزیع فضا و زمین؛ مکان‌های جدید برای فعالیت‌های اقتصادی و مسکونی ایجاد شد	توسعه مناطق صنعتی؛ تغییر کاربری زمین‌های اطراف برای اهداف سرمایه‌داری؛ محلات کارگری و صنعتی مشخص

نتیجه‌گیری و پیشنهادها

اقتصاد سیاسی فضا به‌عنوان یک رویکرد نوین و اثرگذار در طراحی شهری، اهمیت خود را از این واقعیت می‌گیرد که فضا تنها یک بستر کالبدی نیست، بلکه محصول روابط قدرت، منافع اقتصادی و ساختارهای سیاسی است. از این منظر، فرایند طراحی شهری بازتاب مناسبات اقتصادی و سیاسی هر جامعه است و تحلیل آن بدون درک سازوکارهای تولید فضا ممکن نیست. این پژوهش با رویکرد تحلیلی-تطبیقی تلاش کرد نشان دهد چگونه اقتصاد سیاسی فضا می‌تواند خوانشی عمیق‌تر از عملکرد برنامه‌های شهری ایران و مسیر تحول آن‌ها ارائه کند.

بررسی برنامه‌های توسعه شهری ایران نشان داد که سیاست‌گذاری فضایی در دوره‌های مختلف با نوسانات و جهت‌گیری‌های متفاوت همراه بوده است. پیش از انقلاب، برنامه‌ها عمدتاً رشدگرا، مرکزگرا و مبتنی بر جذب سرمایه در مناطق محدود بودند که منجر به تمرکز امکانات در مراکز شهری و تقویت دوگانگی‌های فضایی شد. پس از انقلاب، تلاش‌هایی برای توزیع متعادل خدمات، کاهش نابرابری منطقه‌ای و توجه به محرومیت‌زدایی صورت گرفت، اما وابستگی ساختاری اقتصاد ایران به نفت، ناپایداری اقتصادی و ضعف نظام برنامه‌ریزی مشارکتی مانع تحقق کامل اهداف شد. تحلیل تطبیقی نشان داد که هرچند اهداف و ادبیات برنامه‌ریزی تغییر کرده، بسیاری از الگوهای نابرابرکننده همچنان بازتولید شده‌اند.

شهر نفتی آبادان به‌عنوان نمونه مطالعاتی انتخاب شد؛ شهری که ساختار فضایی آن به‌طور مستقیم از اقتصاد نفت، الگوهای سرمایه‌گذاری، سیاست‌گذاری متمرکز و ملاحظات ژئوپلیتیک تأثیر پذیرفته است. تحلیل نظریه‌های اقتصاد سیاسی فضا نشان داد که قدرت اقتصادی (شرکت‌های نفتی)، قدرت سیاسی (دولت مرکزی) و سازوکارهای سرمایه‌داری صنعتی نقش تعیین‌کننده‌ای در سازمان فضایی، تفکیک محلات، توزیع خدمات و شکل کالبد شهر دارند. این دقیقاً همان سازوکاری است که هاروی بر آن تأکید می‌کند: فضا محصول روابط قدرت و سرمایه است و طراحی شهری یک فرایند سیاسی-اقتصادی به شمار می‌رود.

یافته‌ها تأیید می‌کند که اقتصاد سیاسی فضا نقش مهمی در شکل‌گیری الگوهای فضایی و فرایندهای طراحی شهری دارد؛

به‌ویژه در ایران که وابستگی به نفت موجب رشد ناموزون فضایی، تقویت مناطق برخوردار و بازتولید نابرابری‌های فضایی و اجتماعی شده است. با وجود اهمیت این رویکرد، چالش‌هایی همچون تسلط منافع اقتصادی و سیاسی بر تصمیمات طراحی، گسترش حاشیه‌نشینی، جابه‌جایی اجباری و محرومیت از مسکن و دوگانگی‌های فضایی ناشی از وابستگی نفتی، مانع تحقق طراحی شهری متوازن و عادلانه می‌شوند.

درنهایت، نتایج پژوهش نشان می‌دهد که تقویت رویکرد اقتصاد سیاسی فضا می‌تواند به ارتقای عدالت فضایی، افزایش شفافیت تصمیم‌گیری و کاهش تأثیر منافع خاص بر فرایند طراحی شهری کمک کند و زمینه‌ای برای توسعه شهری پایدار و متوازن فراهم آورد. پیشنهاد می‌شود:

۱. در برنامه‌ریزی شهری، سازوکارهای مشارکتی و نظارت دموکراتیک تقویت شود تا تصمیمات فضایی از انحصار گروه‌های ذی‌نفوذ خارج گردد.
 ۲. سیاست‌های توسعه فضایی مبتنی بر کاهش وابستگی نفتی و تنوع‌بخشی اقتصادی تدوین شود.
 ۳. در تدوین اسناد شهری، تحلیل اقتصاد سیاسی فضا به‌عنوان بخشی جدایی‌ناپذیر از طراحی مورد توجه قرار گیرد.
 ۴. ارزیابی اثرات اجتماعی و فضایی پروژه‌های بزرگ‌مقیاس قبل از اجرا الزامی شود.
- به‌طور کلی، اقتصاد سیاسی فضا نه‌تنها چارچوبی نظری برای تحلیل مناسبات فضایی ایران فراهم می‌آورد، بلکه می‌تواند راهنمایی عملی برای طراحی شهری عادلانه‌تر و پایدارتر در آینده باشد.

منابع

- ایمانی شاملو، جواد؛ رفعیان، مجتبی (۱۳۹۵). قدرت و بازتعریف نظریه برنامه‌ریزی شهری (با تأکید بر دیدگاه اقتصاد سیاسی فضا). *فصلنامه راهبرد*، ۲۵(۸۰)، ۲۸۷-۳۱۹.
- افروخته، حسن؛ حجتی‌پور، محمد (۱۳۹۴). اقتصاد سیاسی فضا و تعادل منطقه‌ای ایران. *فصلنامه اقتصاد فضا و توسعه روستایی*، ۴(۱۴)، ۸۷-۱۱۰.
- امیدی، رضا (۱۳۹۱). تحلیل برنامه‌های عمرانی و توسعه ایران از منظر مؤلفه‌های برنامه‌ریزی اجتماعی. *فصلنامه برنامه‌ریزی و بودجه*، ۱۷(۴)، ۹۷-۱۱۴.
- برلین، اشعیا؛ رول، اتو؛ بلوم، لئون (۱۳۸۹). *چنین گفت کارل ماکس*. ترجمه: ذبیح‌الله منصوری. چاپ اول. تهران: انتشارات: نوبهار.
- بلانت، آلیسون؛ ویلس، جین (۱۳۸۵). *دگراندیشی در فلسفه جغرافیا*. ترجمه دکتر حسین خاتمی‌نژاد. چاپ اول. تهران: دانشگاه تهران.
- بهزادفر، مصطفی (۱۳۹۴). *طرح و برنامه‌های شهرسازی: مفاهیم، روندها و الزامات طرح‌های جامع و تفصیلی در ایران*، با تأکید بر وضعیت تهران. چاپ چهارم. تهران: نشر شهر تهران (وابسته به سازمان فرهنگی هنری شهرداری تهران).
- پیری، فاطمه؛ امانپور، سعید؛ مشکینی، ابوالفضل (۱۴۰۱). تحلیل الگوی فضای سرمایه‌گذاری مسکن از منظر اقتصاد سیاسی فضا مطالعه موردی: کلان‌شهر اهواز. *آمایش جغرافیایی فضا*، ۱۲(۴۳)، ۱۵-۳۴.
- توفیق، ابراهیم؛ خراسانی، امیر (۱۳۹۴). دوسودایی فضا در زیمبل. *مطالعات جامعه‌شناختی*، ۲۱(۲)، ۹-۳۰.
- جوان، جعفر؛ دلیل‌سعید؛ سلطانی مقدم، محمد (۱۳۹۲). دیالکتیک فضای لوفور. *مطالعات جغرافیایی مناطق خشک*، ۳(۱۲)، ۱-۱۷.
- سپهوند، حاجعلی (۱۳۹۳). *پسا-استعمار یا پسا-مدرن همراه با نقد آخرین بازمانده موهیکن اثر کوپر*. چاپ اول. تهران: انتشارات نارنجستان.
- سازمان برنامه و بودجه (۱۳۵۱). *قانون برنامه پنجم عمرانی کشور*. تهران: انتشارات سازمان برنامه.
- شیخ‌زاده، حسین (۱۳۹۸). اقتصاد سیاسی نفت و تأثیر آن بر توسعه اجتماعی ایران. *فصلنامه پژوهش‌های روابط بین‌الملل*، ۹(۱)، ۲۴۳-۲۸۰.
- شاه‌محمدی مهرجردی، ابوالفضل؛ فیض‌پور، محمدعلی؛ حاج‌امینی، مهدی؛ عابدی اردکانی، محمد (۱۳۹۹). نابرابری‌های فضایی قدرت سیاسی - اقتصادی: نگاهی دیگر به اقتصاد سیاسی ایران. *دوفصلنامه بررسی مسائل اقتصادی ایران و پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی*، ۱۸(۱)، ۱۴۹-۱۸۹.
- خاتمی‌نژاد، حجت (۱۳۹۹). واکاوی مفهوم فلسفی فضا و فضامندی شهرها از منظر لوفور. *فصلنامه علمی تخصصی مطالعات طراحی شهری و پژوهش‌های شهری*، ۶(۵۳)، ۶۷-۸۸.

- طاهریان، نازی؛ پارسی، حمیدرضا (۱۴۰۱). دینامیزم اقتصاد سیاسی فضا؛ ناموزونی کالبدی و اغتشاش بصری (مورد مطالعه: خیابان شهرداری از میدان تجریش تا میدان قدس). *مجله منظر*، ۱۵ (۶۳)، ۵۲-۶۹.
- زیاری، کرامت‌الله (۱۳۸۱). برنامه و برنامه‌ریزی در ایران. *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، ۶۱۸-۵۹۹.
- ژیلنیتس، آندژی (۱۳۹۴). *فضا و نظریه اجتماعی*. ویراست دوم. ترجمه محمود شورچه. چاپ اول. تهران: انتشارات پرهام نقش.
- رضوانی، محمدرضا (۱۳۸۳). *مقدمه‌ای بر برنامه‌ریزی توسعه روستایی در ایران*. چاپ اول. تهران: انتشارات قومش.
- راستاد بروجنی، مرضیه؛ روستایی، شهریور؛ قورچی، مرتضی (۱۴۰۱). نگرشی انتقادی به تأثیر سرمایه‌داری رانتیر بر فضاهای شهری (مطالعه موردی: مگامال‌های شهر تهران)، *نشریه علمی باغ نظر*، ۱۹ (۱۰۸)، ۲۹-۴۰.
- لوفور، هانری (۱۳۹۴). *درآمدی بر تولید فضای هانری لوفور*. ترجمه آیدین ترکمه. تهران: انتشارات تیسرا.
- عرب‌مازاه، عباس و نورمحمدی، خسرو (۱۳۹۵). تحلیل انتقادی هدف‌های اقتصادی برنامه‌های توسعه در ایران (قبل و بعد از پیروزی انقلاب اسلامی). *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۵ (۱)، ۱۹-۴۲.
- غفاری، غلامرضا (۱۳۹۵). پویایی‌شناسی برنامه‌های توسعه در ایران بعد از انقلاب اسلامی. *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ۵ (۱)، ۱۸-۱.
- قوتی سفیدسنگی، علی؛ حسینی، سید جواد؛ نوغانی دخت‌بهمنی، محسن (۱۳۹۹). مقایسه توسعه اجتماعی در برنامه‌های پنجگان عمرانی توسعه در قبل و بعد از انقلاب اسلامی. *فصلنامه علمی-پژوهشی رفاه اجتماعی*، ۲۰ (۷۹)، ۵۵-۱۱۸.
- کاتبرت، الکساندر (۱۳۹۵). *شکل شهرها، اقتصاد سیاسی و طراحی شهری*. ترجمه حمیدرضا پارسی و آرزو افلاطونی. چاپ اول. تهران: دانشگاه تهران.
- کاتبرت، الکساندر (۱۳۹۹). طراحی شهری و اقتصاد سیاسی فضایی. ترجمه: رضا بصیری مؤدهی. *فضا و دیالکتیک*، شماره ۱۵.
- کاستللو، ونیست فرانسیس (۱۳۶۸). *شهرنشینی در خاورمیانه*. ترجمه پرویز پیران و عبدالعلی رضایی. تهران: نشر نی.
- مهرتاب، حسین؛ علی‌اکبری، اسماعیل؛ امیر عضدی، طوبی؛ پوراحمد، احمد؛ جودکی، حمیدرضا (۱۴۰۱). نقش مؤلفه‌های اقتصاد سیاسی در سازمان‌یابی کلان‌شهر رشت با استفاده از تکنیک دیماتل. *فصلنامه علمی مطالعات برنامه‌ریزی سکونتگاه‌های انسانی*، ۱۷ (۳)، ۵۷۳-۵۸۵.
- میرزانی، فرج‌الله (جوانشیر) (۱۳۹۵). *اقتصاد سیاسی (شیوه تولید سرمایه‌داری) با ذکر نمونه‌های از رشد سرمایه‌داری در ایران*. مصحح عزیزالله علیزاده. تهران: فردوس.
- مولانا، حمید (۱۳۷۱). *گذر از نوگرایی*. ترجمه یونس شکرخواه. تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات رسانه‌ای تهران.
- معصومی اشکوری، سید حسن (۱۳۷۶). *اصول و مبانی برنامه‌ریزی منطقه‌ای*. معصومه سرا.
- ممبئی، ایمان؛ کلانتری، عبدالحسین؛ توکل کوثر؛ سید محمدعلی (۱۳۹۹). شرکت شهرهای نفتی و روایت توسعه و تضاد (مطالعه تجربه آبادان). *فصلنامه توسعه اجتماعی*، ۱۵ (۱)، ۱-۴۰.
- میرکتولی، جعفر؛ منافی‌آذر، رضا (۱۳۸۸). *درآمدی بر اقتصاد سیاسی فضا*. چاپ اول. گرگان: دانشگاه گلستان.
- مصطفوی، سید محمدحسن (۱۳۹۶). مروری بر برنامه‌های توسعه کشور با تأکید بر برنامه ششم و مقایسه آن‌ها با معیار برخی شاخص‌های مرتبط با اقتصاد اسلامی. *نشریه اقتصاد و بانکداری اسلامی*، ۶ (۱۸).
- میسایی، قاسم؛ فلاحت‌پیشه، حشمت‌اله؛ دین‌پرست، فائز (۱۳۹۴). جهانی شدن در برنامه‌های توسعه جمهوری اسلامی ایران (مطالعه برنامه‌های سوم، چهارم و پنجم توسعه ج.ا.ا). *فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست*، ۴ (۱۵)، ۳۷-۶۸.
- مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی (۱۳۸۳). *برنامه پنجم عمرانی کشور (تجدید نظر شده) ۱۳۵۲-۱۳۵۶*. تهران: انتشارات مجلس شورای اسلامی.
- نوریان، محمد (۱۳۹۲). توسعه شهری و نابرابری‌های فضایی در ایران. *مجله علوم اجتماعی دانشگاه تهران*.
- نیکوآقبال، علی‌اکبر؛ یزدان کریمی، غزاله (۱۳۹۳). آسیب‌شناسی برنامه‌ریزی در ایران، ابزاری برای تقویت اقتصاد مقاومتی و توسعه صادرات. *فصلنامه سیاسی و اقتصادی*، ۲۹۷، ۸۱-۹۴.
- نباتی، امیرحسین (۱۴۰۱). توسعه و سقوط حکومت پهلوی: بررسی برنامه پنجم توسعه اقتصادی با تکیه بر اسناد. *نشریه علمی تحقیقات اسنادی/انقلاب اسلامی*، ۴ (۸)، ۳۱۵-۳۵۴.
- نژادبهرام، زهرا؛ جلیلی، سید مصطفی (۱۳۹۹). تبیین مفهوم قدرت شهر و اثرات آن در فرایند توسعه شهری تهران. *آرمان‌شهر نشریه*

علمی-پژوهشی معماری و شهرسازی، ۱۳(۳۳)، ۲۶۹-۲۸۰.

هاروی، دیوید (۱۳۹۵). *عدالت اجتماعی و شهر*. ترجمه محمدرضا حائری. تهران: سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات شهرداری تهران.

References

- Andrzej, Z. (2018). Lefebvre's politics of space: Planning the urban as oeuvre. *Urban Planning*, 3(3), 5-15.
- Afrokhteh, H., & Hajipour, M. (2015). Political economy of space and regional equilibrium in Iran. *Quarterly Journal of Spatial Economics and Rural Development*, 4(14), 87-110 (In Persian).
- Arab-Maza, A., & Nourmohammadi, K. (2016). A critical analysis of the economic objectives of development plans in Iran (before and after the Islamic Revolution). *Social Studies and Research in Iran*, 5(1), 19-42 (In Persian).
- Berlin, I., Roll, O., & Blum, L. (2010). *Thus spoke Karl Marx*. Z. Mansouri, Trans.. Tehran: Nowbahar Publications (In Persian).
- Blunt, A., & Wills, J. (2006). *Rethinking the philosophy of geography*. H. Hatami-Nejad, Trans.. University of Tehran Press (In Persian).
- Behzadfar, M. (2015). *Urban design and planning* (4th ed.). Shahr Publication (In Persian).
- Castells, M. (1977). *The urban question: A Marxist approach*. Edwin Arnold.
- Castells, M. (1983). *The city and the grassroots: A cross-cultural theory of urban social movements*. Blackwell.
- Castree, N. (2007). David Harvey: Marxism, capitalism and the geographical imagination. *New Political Economy*, 12(1).
- Charnock, G. (2014). Lost in space? Lefebvre, Harvey, and the spatiality of negation. *South Atlantic Quarterly*, 113(2), 313-325.
- Cuthbert, A. (2006). *The form of cities: Political economy and urban design*. Blackwell Publishing.
- Cuthbert, A. (2010). *Companion to urban design*. Routledge.
- Cuthbert, A. (2011). Urban design and spatial political economy. In T. Banerjee & A. Loukaitou-Sideris (Eds.), *Companion to urban design* (pp. 84-96).
- Cuthbert, A. (2014). The new urban design: A social theory of architecture. *Space*, 1(1).
- Cuthbert, A. (2016). *The form of cities: Political economy and urban design* (H. R. Parsi & A. Aflatooni, Trans.). University of Tehran Press (In Persian).
- Cuthbert, A. (2020). Urban design and the political economy of space (R. Basiri Mozhdehi, Trans.). *Space and Dialectics*, 15 (In Persian).
- Castells, M. (1989). *Urbanization in the Middle East* (P. Piran & A. Rezaei, Trans.). Ney Publishing (In Persian).
- Dear, M. (1986). Postmodernism and planning. *Environment and Planning D: Society and Space*, 4, 367-384.
- Desmond, M. (2016). *Evicted: Poverty and profit in the American city*. Crown Publishers.
- Elden, S. (2007). There is a politics of space because space is political. *Radical Philosophy Review*, 10(2), 101-116.
- Ghaffari, G. (2016). The dynamics of development programs in Iran after the Islamic Revolution. *Social Studies and Research in Iran*, 5(1), 1-18 (In Persian).
- Gooti Sefidsangi, A., Hosseini, S. J., & Noug hani Dokht Bahmani, M. (2020). A comparison of social development in five national development plans before and after the Islamic Revolution. *Social Welfare Quarterly*, 20(79), 55-118 (In Persian).
- Harvey, D. (1973). *Social justice and the city*.
- Harvey, D. (1978). The urban process under capitalism: A framework for analysis. *International Journal of Urban and Regional Research*, 2(1-3), 101-131.
- Harvey, D. (1979). *Social justice and the city*. Edwin Arnold.
- Harvey, D. (1990). *The condition of postmodernity: An enquiry into the origins of cultural change*. Blackwell.
- Harvey, D. (2001). *Spaces of capital: Towards a critical geography*.
- Harvey, D. (2003). The city as a body politic. In *Wounded cities* (1st ed.).

- Harvey, D. (2012). *Rebel cities: From the right to the city to the urban revolution*. Verso.
- Harvey, D. (2016). *Social justice and the city* (M. R. Haeri, Trans.). Information and Communication Technology Organization of Tehran Municipality (In Persian).
- Hatami-Nejad, H. (2020). An inquiry into the concept of space and spatiality of cities from Lefebvre's perspective. *Urban Design Studies and Urban Research*, 6(53), 67-88 (In Persian).
- Imboela, B. L. (2004). *The political economy of the local: An inquiry into the causes of rural livelihoods vulnerability in developing countries* (Doctoral dissertation, University of Delaware).
- Imani Shamloo, J., & Rafieyan, M. (2016). Power and the redefinition of urban planning theory (with emphasis on the political economy of space). *Rahbord Quarterly*, 25(80), 287-319 (In Persian).
- Johansen, P. G. (2008). *A political economy of space: Social organization and the production of an Iron Age settlement landscape in Northern Karnataka* (Doctoral dissertation, University of Chicago).
- Javan, J., Dalil, S., & Soltani-Moghaddam, M. (2013). The dialectics of space from Lefebvre's perspective. *Geographical Studies of Arid Regions*, 3(12), 1-17 (In Persian).
- Lefebvre, H. (1991). *The production of space*. Blackwell.
- Lefebvre, H. (2003). *The urban revolution*. University of Minnesota Press.
- Lefebvre, H. (2015). *An introduction to the production of space* (A. Torkameh, Trans.). Tisa Publications (In Persian).
- McLoughlin, J. P. (1985). *The systems approach to planning: A critique* (Working Paper No. 2). University of Hong Kong.
- Mehr Sabet, H., Ali Akbari, E., Amir Ozdi, T., Pourahmad, A., & Joodaki, H. R. (2022). The role of political economy components in the organization of Rasht metropolis using the DEMATEL technique. *Scientific Quarterly of Human Settlements Planning Studies*, 17(3), 573-585 (In Persian).
- Mirzani (Javanshir), F. (2016). *Political economy (capitalist mode of production) with examples of capitalist development in Iran* (Ed. A. Alizadeh). Ferdows Publications (In Persian).
- Mowlana, H. (1992). *Transition from modernity*. Y. Shokrkah, Trans.. Tehran: Media Studies and Research Center of Tehran (In Persian).
- Masoumi Ashkouri, S. H. (1997). *Principles and foundations of regional planning*. Masoumeh Sara Publications (In Persian).
- Mombeni, I., Kalantari, A., & Tavakol Kowsar, S. M. A. (2020). Oil company towns and the narrative of development and conflict (Case study: Abadan). *Social Development Quarterly*, 15(1), 1-40 (In Persian).
- Mirkatouli, J., & Manafi-Azar, R. (2009). *An introduction to the political economy of space*. Golestan University Press (In Persian).
- Mostofi, S. M. H. (2017). A review of national development programs with emphasis on the Sixth Development Plan and comparison with selected indicators related to Islamic economics. *Journal of Islamic Economics and Banking*, 6(18) (In Persian).
- Misaei, Q., Fallahpisheh, H., & Dinparast, F. (2015). Globalization in the development programs of the Islamic Republic of Iran (Study of the Third, Fourth, and Fifth Development Plans). *Strategic Policy Research Quarterly*, 4(15), 37-68 (In Persian).
- Nourian, M. (2013). Urban development and spatial inequalities in Iran. *Journal of Social Sciences, University of Tehran* (In Persian).
- Niko Eghbal, A. A., & Yazdan Karimi, G. (2014). Pathology of planning in Iran: A tool for strengthening the resistance economy and export development. *Political and Economic Quarterly*, 297, 81-94 (In Persian).
- Nabati, A. (2022). Development and the fall of the Pahlavi regime: An examination of the Fifth Economic Development Plan based on documentary evidence. *Journal of Documentary Research on the Islamic Revolution*, 4(8), 315-354 (In Persian).
- Nejadbahram, Z., & Jalili, S. M. (2020). Explaining the concept of urban power and its effects on the

- process of urban development in Tehran. *Arman Shahr Architecture and Urbanism*, 33, 269–280 (In Persian).
- Omidi, R. (2012). Analysis of Iran's development programs from the perspective of social planning components. *Planning and Budget Quarterly*, 17(4), 97–114 (In Persian).
- Organization of Planning and Budget. (1972). *The Fifth National Development Plan Act*. Tehran: Plan Organization Publications (In Persian).
- Peet, R., & Watts, M. (1996). *Liberation ecologies: Environment, development, social movements*. Routledge.
- Purcell, M. (2013). Possible worlds: Henri Lefebvre and the right to the city. *Journal of Urban Affairs*, 36(1), 141–154.
- Piri, F., Amanpour, S., & Meshkini, A. (2022). Analysis of spatial investment patterns from the perspective of political economy of space: The case of Ahvaz metropolis. *Geographical Spatial Planning (Amayesh-e Joghrafiyaei-ye Faza)*, 12(43), 15–34 (In Persian).
- Rezvani, M. R. (2004). *An introduction to rural development planning in Iran*. Qomesh Publications (In Persian).
- Rastad Boroujeni, M., Rostaei, S., & Ghorchi, M. (2022). A critical perspective on the impact of rentier capitalism on urban spaces (Case study: Megamalls in Tehran). *Bagh-e Nazar Scientific Journal*, 19(108), 29–40 (In Persian).
- Research Center of the Islamic Consultative Assembly. (2004). *The Fifth National Development Plan (Revised) 1973–1977*. Islamic Consultative Assembly Publications (In Persian).
- Sheppard, E. (2011). Geographical political economy. *Journal of Economic Geography*, 11, 319–331.
- Simmel, G. (1908/1971). The stranger. In D. N. Levine (Ed.), *Georg Simmel: On individuality and social form* (pp. 143–149). University of Chicago Press.
- Smith, A. (1776). *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* (6th ed., Vol. 2, E. Cannan, Ed.). Methuen.
- Sepahvand, H. A. (2014). *Post-colonial or post-modern: With a critique of The Last of the Mohicans by Cooper*. Tehran: Narenjistan Publishing (In Persian).
- Sheikhzadeh, H. (2019). The political economy of oil and its impact on Iran's social development. *International Relations Research Quarterly*, 9(1), 243–280 (In Persian).
- Shahmohammadi Mehrjerdi, A., Feyzpour, M. A., Hajamini, M., & Abedi Ardakani, M. (2020). Spatial inequalities of political-economic power: A renewed perspective on the political economy of Iran. *Iranian Economic Issues Review*, 8(1), 149–189 (In Persian).
- Tofigh, E., & Khorasani, A. (2015). The duality of space in Simmel. *Sociological Studies*, 21(2), 9–30 (In Persian).
- Taherian, N., & Parsi, H. R. (2022). The dynamism of the political economy of space, physical imbalance, and visual disorder (Case study: Shahr-dari Street from Tajrish Square to Qods Square). *Manzar Journal*, 15(63), 52–69 (In Persian).
- Ziyari, K. (2002). Planning and development planning in Iran. *Journal of the Faculty of Literature and Humanities, University of Tehran*, 599–618 (In Persian).
- Zieleniec, A. (2015). *Space and social theory*. 2nd ed., M. Shurcheh, Trans. Tehran: Parham Naghsh Publications (In Persian).

